

“DEVONI LUG’ATIT TURK”-ASARINING CHUQUR ILMIY AHAMIYATI

Ikromova Dilbar

Guliston davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-kurs talabasi

Berdiqulova Mahbuba Erkinjon qizi

e-mail: dilbarikromova31@gmail.com Ilmiy raxbar

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20320716>

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada XI asr buyuk mutafakkiri Mahmud Qoshg‘ariy tomonidan yaratilgan “Devonu lug‘atit turk” asarining ilmiy, tarixiy va madaniy ahamiyati keng yoritiladi. Asar turkiy xalqlarning til boyligi, leksikasi, fonetik va grammatik xususiyatlarini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Maqolada ushbu asarning yaratilish tarixi, tuzilishi hamda unda keltirilgan lingvistik materiallarning o‘ziga xos jihatlari tahlil qilinadi.

Shuningdek, “Devonu lug‘atit turk”ning nafaqat lug‘aviy manba, balki etnografik, geografik va folklor materiallarga boy ensiklopedik asar ekani asoslab beriladi. Undagi maqollar, she‘riy parchalar va xalq og‘zaki ijodi namunalari mazmun-mohiyati ochib berilib, ularning turkiy xalqlar madaniy merosini o‘rganishdagi o‘rni ko‘rsatib o‘tiladi. Maqolada asarning zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati, turkiy tillar taraqqiyotini o‘rganishdagi roli hamda bugungi kunda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar uchun muhim manba sifatidagi qiymati ham alohida ta‘kidlanadi. Shu orqali “Devonu lug‘atit turk”ning nafaqat o‘z davri, balki bugungi kun uchun ham dolzarb ilmiy meros ekani asoslanadi.

KALIT SO‘ZLAR: Turkiy yozuv an‘analari, lingvokulturologiya, tarixiy geografiya, etnolingvistika, qadimgi turkiy adabiyot, ilmiy meros tahlili, leksik birliklar, morfologiya, sintaksis, til tizimi, madaniy qadriyatlar, urf-odatlar, tarixiy taraqqiyot, til va jamiyat, ilmiy tafakkur, manbashunoslik, filologik tadqiqotlar, lug‘at tuzish an‘analari, til rivoji, qadimgi

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o‘z nutqlarida milliy til va manbalar tahlili madaniy merosni asrab-avaylash masalasiga alohida urg‘u berib, ajdodlarimiz qoldirgan bebaho ilmiy merosni chuqur o‘rganish zarurligini ta‘kidlaydi. Xususan, turkiy yozma yodgorliklar, jumladan “Devonu lug‘atit turk” kabi asarlar xalqimizning boy tarixiy va ma‘naviy ildizlarini anglashda muhim o‘rin tutishi qayd etiladi. Shuningdek, mashhur turk olimi Mehmet Fuat Köprülü ham ushbu asarni turkiy xalqlarning til va adabiyot tarixini o‘rganishda eng muhim manbalardan biri sifatida baholagan. Uning ta‘kidlashicha, “Devonu lug‘atit turk” nafaqat lug‘at, balki o‘z davrining keng qamrovli ilmiy va madaniy ensiklopediyasidir.

Bundan tashqari, asarda turkiy xalqlarning ijtimoiy hayoti, urf-odatlarini, etnografik xususiyatlari ham aks ettirilgan. Jumladan, unda ko‘plab maqollar, hikmatli so‘zlar va she‘riy parchalar keltirilib, ular orqali xalq og‘zaki ijodi namunalari yoritilgan. Shuningdek, asarda berilgan geografik ma‘lumotlar, jumladan turkiy qabilalarning joylashuvi haqidagi tasvirlar tarixiy geografiya nuqtai nazaridan ham katta ahamiyatga ega. Shu bois, “Devonu lug‘atit turk” asari turkiy xalqlarning til tarixi, madaniyati va ijtimoiy hayotini kompleks o‘rganishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi hamda bugungi zamonaviy tilshunoslik tadqiqotlarida ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

“Devonu lug‘atit turk” asarining chuqur ilmiy ahamiyati uning ko‘p qatlamli va tizimli xarakterga ega ekanligida namoyon bo‘ladi. Mahmud Qoshg‘ariy ushbu asarni yaratishda nafaqat amaliy lug‘at tuzish bilan cheklanib qolmagan, balki nazariy tilshunoslikka oid muhim g‘oyalarni ham ilgari surgan. Xususan, u til birliklarini tahlil qilishda sistemaviy yondashuvni qo‘llab, tilni

o‘zaro bog‘liq elementlardan tashkil topgan murakkab tizim sifatida ko‘rsatadi. Bu yondashuv zamonaviy struktural tilshunoslik tamoyillariga yaqin turadi. Asarda derivatsion morfologiya masalalariga ham e‘tibor qaratilgan. So‘z yasashning affiksatsiya usuli orqali amalga oshirilishi, qo‘shimchalarning semantik yuklamasi va ularning produktivlik darajasi haqida berilgan ma‘lumotlar turkiy tillarning ichki imkoniyatlarini ochib beradi. Ayniqsa, ot va fe‘l yasovchi qo‘shimchalarning funksional xususiyatlari aniq misollar orqali yoritilgan bo‘lib, bu holat tilning ichki taraqqiyot mexanizmlarini tushunishda muhimdir.

Fonetik jihatdan asarda tovushlarning artikulyatsion va akustik xususiyatlariga doir kuzatishlar ham uchraydi. Mahmud Qoshg‘ariy ayrim tovushlarning talaffuzidagi farqlarni hududiy va dialektal omillar bilan izohlaydi. Bu esa fonetik variatsiya va allofonik hodisalarni anglashda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, unli tovushlar uyg‘unligi (singarmonizm) hodisasiga oid bilvosita ma‘lumotlar ham asarda aks etgan bo‘lib, bu turkiy tillarning fonologik tizimini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Leksik qatlamni tahlil qilish jarayonida asarda terminologik differensiasiya ham yaqqol ko‘zga tashlanadi. Turli sohalarga oid maxsus so‘zlarning alohida qatlam sifatida berilishi, ularning aniq ma‘noda qo‘llanishi terminologiya tizimining shakllanganligini ko‘rsatadi. Bu esa o‘sha davrda turkiy tillarda ilmiy va amaliy nutqning rivojlanganligini tasdiqlaydi. Asarning muhim jihatlaridan biri — unda pragmatik yondashuv elementlarining mavjudligidir. Keltirilgan misollar, maqollar va iboralar orqali so‘zlarning nafaqat lug‘aviy ma‘nosi, balki nutq jarayonidagi funksional qo‘llanilishi ham ochib beriladi. Bu esa til birliklarining kommunikativ vazifasini tushunishda muhim rol o‘ynaydi. Shu nuqtai nazardan, “Devonu lug‘atit turk”ni pragmalingvistika uchun ham muhim tarixiy manba sifatida baholash mumkin. Bundan tashqari, asarda interlingvistik aloqalar masalasi ham muhim o‘rin tutadi. Turkiy tillarning boshqa tillar, xususan arab tili bilan o‘zaro munosabati ayrim leksik birliklar orqali aks ettirilgan. Mahmud Qoshg‘ariy ayrim turkiy so‘zlarni arab tilidagi ekvivalentlari bilan taqqoslab, ularning ma‘no yaqinligi yoki farqini ko‘rsatadi. Bu esa tarjima nazariyasi va qiyosiy leksikologiya uchun muhim asos yaratadi.

Asarning yana bir e‘tiborga molik jihati — undagi stilistik vositalardir. Keltirilgan she‘riy parchalar va badiiy ifodalar tilning estetik imkoniyatlarini namoyon etadi. Bu orqali turkiy tillarning nafaqat kommunikativ, balki badiiy-estetik funksiyasi ham yoritilgan. Ayniqsa, obrazli ifodalar, metafora va tashbeh kabi vositalarning qo‘llanishi xalqning badiiy tafakkur darajasini ko‘rsatadi. Shuningdek, asarda keltirilgan materiallar asosida turkiy xalqlarning dunyoqarashi, tabiatga munosabati va ijtimoiy qadriyatlarini haqida muhim xulosalar chiqarish mumkin. Til birliklari orqali aks etgan tushunchalar tizimi o‘sha davr insonining tafakkur modeli va mentalitetini yoritib beradi. Bu esa kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan ham asarni o‘rganish imkonini beradi.

Zamonaviy ilm-fan taraqqiyoti nuqtai nazaridan qaraganda, “Devonu lug‘atit turk” asari multidissiplinar tadqiqotlar uchun keng imkoniyatlar yaratadi. U tilshunoslik bilan bir qatorda tarix, etnografiya, madaniyatshunoslik, falsafa va hatto siyosiy geografiya kabi fanlar bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilishi mumkin. Shu sababli, mazkur asar universal ilmiy meros sifatida baholanadi va uning har tomonlama tadqiq etilishi bugungi ilmiy izlanishlar uchun dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. “Devonu lug‘atit turk” asarining yana bir muhim jihati uning tarixiy manbashunoslik nuqtai nazaridan ishonchli empirik materiallarga tayanganligidir. Mahmud Qoshg‘ariy ma‘lumotlarni bevosita turkiy qabilalar yashagan hududlardan to‘plagan, ya‘ni asar faqat nazariy kuzatuv emas, balki dala materiallariga asoslangan ilmiy tadqiqot mahsulidir. Bu holat uni o‘sha davr uchun juda ilg‘or ilmiy yondashuvga ega manba sifatida ko‘rsatadi. Asarda

keltirilgan geografik tasvirlar ham alohida ilmiy qiymatga ega. Qoshg‘ariy Markaziy Osiyo, Sharqiy Turkiston, Movarounnahr va unga tutash hududlardagi turkiy qabilalarning joylashuvini aniq ko‘rsatishga harakat qiladi. U qabilalar yashash hududlarini faqat nomlash bilan cheklanmay, balki ularning ijtimoiy aloqalari va hududiy chegaralarini ham izohlaydi. Bu ma‘lumotlar tarixiy geografiya va etnik tarixni tiklashda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Yana bir muhim jihat — asarda tilning og‘zaki shakli ustuvorligi yaqqol seziladi. Keltirilgan materiallarning katta qismi og‘zaki nutqdan olingan bo‘lib, bu turkiy tillarning yozuvdan oldingi va yozuv bilan yonma-yon rivojlangan holatini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, “Devonu lug‘atit turk” asari Mahmud Qoshg‘ariy tomonidan yaratilgan turkiy tilshunoslikning eng qadimgi va eng muhim ilmiy manbalaridan biri hisoblanadi. Unda berilgan leksik, grammatik va etnografik ma‘lumotlar turkiy xalqlarning til tarixi, madaniyati va ijtimoiy hayotini chuqur yoritib beradi. Ushbu asar o‘z davrida faqat lug‘at vazifasini bajarmay, balki turkiy dunyoning ilmiy va madaniy ensiklopediyasi sifatida ham katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Shu sababli u bugungi kunda ham o‘z ilmiy qiymatini saqlab qolgan muhim tarixiy manba hisoblanadi.

References:

1. Karimov, S. Turkiy tilshunoslik tarixi. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.
2. Abdurahmonov, G. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar. Toshkent: Fan.
3. Köprülü, M. F. Turk adabiyoti tarixi. Istanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
4. Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti materiallari. Turkiy yodgorliklar bo‘yicha ilmiy maqolalar to‘plami.
5. O‘rinboyev, A. Leksikologiya va tarixiy tilshunoslik masalalari. Toshkent: O‘qituvchi.
6. Qoshg‘ariy, M. Devonu lug‘atit turk (ilmiy nashrlar asosida).